

QARAQALPAQ TILINDEGI FRAZEOLOGIZMLERDE “KÓZ” KONCEPTI

Mámbetalieva Qızlargúl

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik
pedagogikalıq institutı tayanısh doktorantı

Annotaciya: Maqalada K.Karimovtıń «Aǵabiy» shıǵarmasında qollanılǵan somatizmlik frazeologizmler analizlengen. Olardan «kóz» komponenti menen kelgen frazeologizmler tallanǵan.

Tayanısh sózler: koncept, frazeologizm, konceptuallıq maydan, lingvistika, kognitiv til bilimi.

Аннотация: В статье анализируется соматическая фразеология в произведении К. Каримовта «Агабий». Из них были проанализированы фразеологизмы с компонентом «коз».

Ключевые слова: концепт, фразеология, концептуальное поле, лингвистика, когнитивное языковое знание.

Annotation: The article analyzes the somatic phraseology in K. Karimov's work "Agabiy". Phraseologisms with the "kóz" component were analyzed from them.

Key words: concept, phraseology, conceptual field, linguistics, cognitive language knowledge.

Keyingi jıllarda **koncept** atamasın til bilim tarawlarında tez-tez tákirarlanıwın hám de ayırım lingvistikalıq birliklerdiń koncept sıpatında izertlewler nátiyjesinde alımlar tárepinen bir qatar ilimiyizertlewler jumısları ámelge asırılıp atırǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Usı túsinik filologiyalıq izertlewlerdiń jańa jónelislerinde kóp qollanımaqta. Ulıwma alǵanda, **koncept** atamasın tek ǵana til biliminde, ádebiyattanıwda emes, bálkim basqa tarawlarda da qollanıw múmkin, biraq bul termin kognitiv til biliminiń tiykarǵı kategoriyalarınan biri bolıp sanaladı. Koncept haqqında **S.G.Vorkachev** bılay deydi: “**Koncept** – tildegi onıń óz sáwlesi hám lingvokulturologiyalıq specifikasına iye túsinik, kóz aldına keltiriw hám bilimler toplamı”. Koncept milliy til hám milliy oy-pikirge tiyisli element bolıp esaplanadı. [1:52-53.]

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında ayırıqsha birlikler sıpatında tanılǵan frazeologizmler kórkem shıǵarmalar tilinde hár qıylı stillik maqsetlerde ónimli qollanıladı. Prozalıq shıǵarmalar tilinde de, poeziyalıq, dramalıq shıǵarmalar tilinde de olar kórkemlew qurallarınıń xızmetin atqaradı. [4:20.]

K.Karimovtıń «Aǵabiy» I-II tomlarında tariyxıy romanında somatizmler, yaǵnıy adamnıń dene múshe atamaları menen kelgen frazeologizmler ónimli qollanılgan. Bul arqalı payda bolǵan tásirliklik, obrazlılıq tikkeley frazeologizmlerdiń qatnasıwına baylanıslı.

Somatizmlik frazeologizmlerdiń jazıwshı tárepinen úlken sheberlik penen paydalanılğanın ayrıqsha atap ótiwimiz tiyis.

Adamnıń dene múshe atamaları menen kelgen frazeologizmlerdiń ishinde «**kóz**» sózi menen kelgen frazeologizmler ónimli qollanılğanın ushıratıwımız múmkin.

Eń dáslep “kóz” konceptine toqtap ótemiz. Tuwra mániste alatuğın bolsaq, kóz - bul adamnıń tiykarǵı múshesi, organı bolıp, ol arqalı átirapındaǵı bolıp atırǵan hádiyselerdiń yaǵnıy quwanış, qayǵı qáweterdi kóredi hám sezedi. Kóz arqalı qorshaǵan ortalıqtı, yaǵnıy dúnyadaǵı barlıqtı kóredi hám tanıy aladı. Qaraqalpaq tilinde kóz tek ǵana tuwra mániste emes, awıspalı mániste de qollanıladı. Bunıń ayqın dáliyli sıpatında shıǵarma tilinde paydalanǵan kóz somatizmine qatnaslı mısallardı tómendegishe analizlep ótemiz.

- “Zer menen aq dáwdiń **kózin oyarsañ** ” degen ata-babamız, - dep Qulshı biy bir hámiyan teńgeni dasturqannıń shetine tasladı. [3:58]

Bul mısalda “**kózin oyıw**” frazeologizmi tuwra mánide qollanılıp, qorqıtıw, xorlaw mánilerde kelip tur. Yaǵnıy unamsız mánilerdi bildiredi. Sonı da aytıp ótiwimiz tiyis. Áyyemgi zamanlarda adamlar awır jınayat qılǵanda, jaza túrinde qollanılıp, hátteki kózin oyıp alıw dárejesine shekem bargan.

Qaraqalpaq tilinde “kóz” sózi menen kelgen frazeologizmler arasında ǵargıs, tilek, algıs, etiketlik mánisin bildiretuğın frazeologizmler de ushırasadı. Usı mánilerdi bildiretuğın semantikalıq topar tómendegishe:

- **Kóz aydın**, biy aǵa! Torıqasqa menen Erejepjan eleberin siziń atıńızdı álemge jayadı! -dedi ol eziwi jıyılmay. [3:68b]

Xalqımızdıń arasında ushırasatuğın “**kóz aydın**” frazeologizmi bir shańaraqqa taza kelinshek túskende yaki perzent dúnyaǵa kelgende, uzaq saparda júrgen adam aman-esen úyine quwısqan waqıtta, analar jas bosanǵanda, jáne de er jigitle áskerlikten óz xızmetin atqarıp kelgende yaǵnıy bunnan basqa da quwanışlı, jaqsı niyet jaǵdaylarda qutlı bolsın, oń bolsın dep aytıladı . Bul frazeologizm tikkeley xalıqtıń milliy mádeniyatı menen baylanıslı.

- Túpálám, **kóz tiymesin**, dawısıń saz eken.[3:218]

Bul mısalda bolsa “**kóz tiymesin**” frazeologizmi xalıq arasında aman bolsın, saw júrgey, jamanlıq kórmegey, yaǵnıy jaman názer, kóz, niyetlerden allanıń ózi asrasın degen mánilerde shıǵarma tilinde jiyi ushırasadı. [5:101] Bul frazeologizmlerdi jas náresteni kóriwge barganda adamlar kóz tiymesin dep túpirip qarasadı. Bul da bir xalqımızdıń mádeniyatına say dástúr bolıp tabıladı.

- Túpálám, **til-kózim tasqa**, boyıń-sınıń kelisken nashar ekenseń, baxıtlı bolıńlar. [3:368]

Bul mısaldı da joqarıdağı mısallar menen sinonimlik xızmette bolıp, yaǵnıy adamdı til-kózden saqlap, oǵan keletuǵın jaman kóz, názer, niyetler til-kózim tasqa ursın degen mánide qollanıladı. Sebebi,xalıq ázelden adamnıń kózinde hám til(sózlerinde) qanday da kúsh bar degen diniy isenimde bolǵan.

- Torıqasqa, Torıqasqa, qurıp qaldıq! Ózińiz barıp kóriń! **Kózikti** jániwar, kózikti. [3:69]

Bul mısaldıdağı **kózikti** frazeologizmin **kóz tiyiw** frazeologizmi menen sinonimlik qatnasta, yaǵnıy kóz tiyiw frazeologizmi birewdiń názeri túsken, kózikken yaǵnıy zıyan kórgen degen mánilerde xalıq turmısında kóplep ushırasadı.

- Shınında da uyǵır zergerleri soqqan, anasınan miyras bolıp qalǵan sırǵa Bániwdiń **kóz qarashıǵınday saqlaǵan** mülki edi. [3:268]

Bul gápte bolsa **kóz qarashıǵınday saqlaw** frazeologizmi xalıq arasında ardaqlaw, qádirlew, álpeshlew mánislerinde qollanıladı. Yaǵnıy ózine derek nárselerdi álpeshlep, qádirlewi mısal bola aladı.

- Olay-bulay bolıp, **kózim jumılsa** razı bol, ákeń Árepbay ushın da... [3:391]

Kóz jumıw frazeologizmi tómendegi mánilerde qollanıladı:

Kóz jumıw- tuwra mániste qollanıladı.

Kóz jumıw- bir nárseni oylanbastan birden islew (yamasa táwekel etiw) mánisinde qollanıladı.

Kóz jumıw- óliw mánisinde qollanıladı.

Frazeologiyalıq dizbeklerden orınlı paydalanıw, birinshiden, jazıwshınıń talǵamınan, ekinshiden, onıń xalıq tilin hám ondağı frazeologiyalıq sóz dizbeklerin jaqsı biliwine baylanıslı.[2:23.]

Bul mısaldıdağı frazeologizm úshinshi topardaǵa kirip, xalıq mádeniyatı menen baylanıslı bolıp, yaǵnıy “**kóz jumıw**” frazeologizminiń bul dúnyadan ótiw, dúnyanı tárk etiw, qaza bolıw jan táslim etiw sıyaqlı túrleri de bar. Tiykarınan bul frazeologizm evfemizlik mánide qollanıladı.

- Ağajan, ulımdı qutqarıń, **kózimniń aǵıw-qarası**, jalǵız ulımdı... [3:438.]

Bul mısaldıda bolsa **kózimniń aǵıw-qarası** frazeologizmi eń jaqın, qádirdan insan, áziz adam degen mánilerdi bildiredi. Yaǵnıy kózindegi aq penen qarashıǵı adamǵa qanshelli áziz bolsa, onıń janındağı insanlarıda sonshelli qádirdan degen mániste qollanılıp tur.

Solay etip, qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdegi kóz konceptiniń hár túrli bildiriliwin kóriwimizge boladı. Bir «kóz» konceptin xalıq mádeniyatına baylanıslı depesaplaymız.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tilinde «kóz» komponentli frazeologizmler, tilek, algıs, qorqınısh, kóz tiyiw hám de basqa da kóplegen konceptlerge iye. Onıń qaraqalpaq tili frazeologizmleri sistemasında konceptuallıq maydanın anıqlaw, oǵan ilimiy baha beriw zárúr dep esaplaymız.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Аноркулова О. Концепт тушунчаси ва унинг ўзбек тилшунослигидаги тадқиқига доир мулоҳазалар. Вестник магистратуры. 2022.4-2(127). 52.
2. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1985, 23-бет.
3. Каримов К. Ағабий Тарийхий роман I,II китаплар . Нөкис, «Билим» баспасы, 2017-жыл. 476 бет.
4. Қарақалпақ тили фразеологиясының актуаль мәселелери. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 2011-ж. 140-бет.
5. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлиги: Нөкис, «Қарақалпақстан», 2018. 160 бет.

